

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

«АЛ-КАВАНИН АЛ-КУЛЛИЯ ЛИ-ДАБТ АЛ-ЛУҒАТ АТ-ТҮРКИЙА» ЕСТЕЛИГИ

Ш.Н.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: XIII-XV ғасырлар, луғатлар, Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-луғат ат-түркийа, түркий тил.

Ключевые слова: XIII-XV века, словари, Al-kavanin al-kulliia li-dabt al-lug'at at-turkiya, тюркский язык.

Key words: XIII-XV centuries, dictionaries, Al-kavanin al-kulliia li-dabt al-lug'at at-turkiya, Turkic language.

Кирисиў. XIII-XV ғасырларда Египет хэм Сирия мәмлекетлери аймағында жазылған қыпшақ-оғуз жазба естеликлердиң бири – «Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-луғат ат-түркийа» (Түркий тилин үйрениўшилер ушын қолланба китап) естелиги есапланады. Естелик XV ғасырдиң басында Каир қаласында араб әлипбесиниң насх хат жазыў үлгисинде қыпшақ тилиниң сеслик дүзилеси, графикасы хэм грамматикалық қурылысы бойынша жазылған. Қол жазбаның көлеми 85 қағаздан ибарат, 169 бет жазыў, хәр бир бетте 13 қатар жазыў жазылған. Түркий сөзлер қызыл сыя менен, ал араб тилиндеги түсиник сөзлери қара сыя менен жазылған. Қол жазба шырайлы, хәр бир сөз анық хәриплер менен жазылған. Естеликтиң авторы хэм анық жазылған ўақты белгисиз. Естеликтиң кирисиў бөлиминде автор өзи ҳаққында мағлыўмат бермесе де, оны устазы Махмуд Саидулад Аднан хэм оның досларының сораўларына жуўап ретинде жазғанлығы туўралы мағлыўмат бар: «Олардың сораўларына жуўап бердим, олардың талаплары орынлы хэм бул пайдалы шығарманы жаздым. Бул басқаларға жүдә пайдалы мийнет» – деп көрсеткен [7].

Әдебиятларға шолыў. Естеликтиң бир нускасы сақланып қалған, ол ҳазирги ўақытта Стамбулдағы Сулаймания китапханасының Шахид Али Паша бөлиминде 1559 шифри менен басланады [1].

«Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-луғат ат-түркийа» мийнети қурылысы жағынан еки бөлимнен ибарат, биринши бөлим түркий тилиниң грамматикалық өзгешеликлерин анықлаўға арналса, екінши бөлимде сөзлик берилген болып, онда 500 ден аслам сөз ушырасады.

«Ал-каванин» мийнетиниң түп нускасын 1928-жылы Килисли Рифат Ахмет Билге Стамбул қаласында жәриялаған. Кирис мақаласын талантлы түрк филологы Фуадбей Күпрулизаде жазған. Килисли Рифат өз мийнетинде бул естеликтиң текстин жәриялап, айырым бетлеринде түсиник сөзлерин жазып, анықтастырып барған.

Талқылаў хэм нәтийжелер. Белгили венгер илимпазы Ш.Телегди Килисли Рифаттың мийнетине тийкарланып 1937-жылы Будапешт қаласында араб әлипбесинде жазылған түркий тилиниң грамматикасын екінши рет жәриялады. Ш.Телегди бул естеликтиң мазмуны хэм грамматикалық қурылысы бойынша материалдарды немец тилине аўдарма жасады [2]. 1999-жылы Анкара қаласында «Түркийа түркшеси хэм тарийхый дәўирлердеги жазба естеликлер грамматикасы» жойбары тийкарында Режеп Топарлы, Сади Чөгенли, Невзат Йанық бул мийнеттиң түп нускасын (факсимелин), оның түрк тилине аўдармасын жәриялады [3].

Бул естелик бойынша нидерландиялы тюрколог Роберт Ермерстиң 1995-жылы «Turkie Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians» мийнети жәрияланды [4]. Р.Ермерс

мәмлүклер үстемлиги дәўиринде жазылған қыпшақ жазба естеликлерине шолыў жасайды. Соның ишинде «Ал-каванин» естелигине сыпатлама берип, бул мийнеттиң «Китаб ал-идрак» мийнетине бир қанша уқсас тәреплери барлығын анықлайды [4:35].

Түркмен илимпазы З.Мухаммедова «XI-XIV ғасырлардеги түркмен тили тарийхы бойынша изертлеўлер» деген монографиясында түркмен тилиниң раўажланыў тарийхын изертлей отырып, онда XIII-XIV ғасырларде жазылған қыпшақ-оғуз естеликлериниң белгили орны бар екенлигин билдиреди. Ол «Ал-каванин» естелигине де айрықша тоқтап, бул естеликтиң қурылысы, жазылыў мақсети, тиллик материаллардың берилиў тәртиби туўралы мағлыўмат береді [5].

Өзбек илимпазы Э.И.Фазилов та «Ески өзбек тили. XIV ғасырдеги Хорезм естеликleri» деп аталған мийнетинде бул естеликтиң қурылысы, жазылыў мақсети, тиллик материаллардың берилиў тәртиби туўралы мағлыўмат берген [6].

Қазақ илимпазы С.Дуйсенов өзиниң «Ал-каванин ал-куллия» мийнетинде бул естеликтиң қурылысы, мақсети, тиллик материаллардың берилиў тәртиби менен фонетикалық өзгешеликлерин үйренген [7]. Ол сөзликтеги даўыслы хэм даўыссыз сеслердиң имласы, даўыслы хэм даўыссыз сеслердиң үнлеслиги, сеслердиң түсип қалыўы, қосылыўы, алмасыўы, басқа да фонетикалық кубылыслар туўралы жазады.

Қ.Аубакирова хэм А.Мустафаевалардың «Мәмлүк-қыпшақ тилиндеги «Әл-қаванин» жазба естелиги: текстологиялық таллаў» деген мақаласында бул естеликтиң қол жазба нускасы, естеликтиң изертлениўи, қурылысы, тиллик материаллардың берилиўи, көлеми бойынша мағлыўматлар берген [8]. Автор естеликтиң сөзлик бөлиминде Роберт Ермерстиң мийнетинде 500 сөз қолланылған деп көрсетилиўи [4], ал қазақ энциклопедиясында 900 сөз көрсетилгенине дыққат аўдарады [9].

«Ал-каванин» естелиги бойынша изертлеўлердиң көпшилигинде сөзлик бөлиминде 500 ге шамалас сөздиң қолланылғаны көрсетиледи.

Бул естелик бойынша соңғы жыллары Түркияда бир неше мақалалар жәрияланды. Рагиб Мухаммедтиң [10], Онур Ердиң [11], Мухаррем Назлының [12], Режеп Топарлының [13] мақалалары жарық көрди. Аталған естелик бойынша қарақалпақ тил билиминде академик Х.Хамидов өзиниң «Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri» деп аталған мийнетинде XIII-XV ғасырларде жазылған қыпшақ-оғуз естеликлериниң бири сыпатында мағлыўмат берди [14]. Ш.Абдиназимовтың жоқары оқыў орындарының магистратура басқышы студентлери ушын жәриялаған «Тил билими тарийхы» оқыў қолланбасында қысқаша мағлыўмат берилген еди [15].

Сөзликти дүзиўши кирисиў бөлимин «бисмилла» сөзинен баслап Алла-тааланың хұрметине мақтаў

сөзлери, пайғамбарымыз хәм оның сахабаларына салауат айтыудан баслайды. Бул дөретпениң жазылыу себеби, жазыудан мақсети, атамасы хәм қурылысы тууралы айтады. Автор түркий тилинің толық қағыйдалар жыйнағын устазы хәм оның досларының өтиниши бойынша жазғанын билдиреди. Соның менен бирге, автор кишипейиллик пенен өзиниң бул тарауда жетик қәниге емес екенлигин ескертип қәте-кемшиликлер болса кеширим сорады. Сондай-ақ, автор өзиниң түркий халықлары ўәкили емес екенлигин, бирақ түркий тилинде сөйлейтуғын таныслары хәм досларынан бул тилди үйренгенин айтады.

Жумыстың кирисиў бөлиминде түркий тилинің фонетикалық өзгешелиги, графикасы хәм сеслик системасына сыпатлама береді, ол түркий-қыпшақ тилинде 28 сес, 21 ҳәрип бар екенлигин көрсетип, қыпшақ тилинде жоқ 7 ҳәрип қосымша белгилер тийкарында берилгенин айтады. Кирисиў бөлими 23 беттен ибарат. Буннан кейин тийкаргы бөлимде феи́л, атауыш сөзлер хәм көмекши сөзлер үш топарға ажыратылып үйренилген. Феи́л сөзлерге бағышланған биринши бөлимде түркий тилиндеги феи́лдин грамматикалық категориялары, олардың түрлери, оның аўызеки тилде қолланылыуы тууралы сөз етилген. Автор түркий тилинің грамматикалық қурылысын араб тилинің грамматикалық қурылысы үлгисине

тийкарланып баянлайды, олар арасындағы айырмашылықты көрсетеди. Бул бөлимде буйрық мейил, оның жасалыуы, қолланыуы, қосымта қосылғанда өзгериске ушырайтуғыны көрсетилген. Естеликтің кейинги бөлиминде тематикалық топарларға ажыратылған түрде сөзлердің арабша-қыпшақша аудармасы берилген.

Автордың жетискенлиги – конкрет материаллар менен хәр бир сөздің әдебиат хәм аўызеки сөйлеу тилинде қолланыуы, грамматикалық категориялардың жасалыуының бир неше усулларын, оларды дурыс ямаса қәте қолланыуына өзиниң пикирлерин билдирген. Сондай-ақ, түркий тилдің грамматикалық қурылысын баянлауда араб тили грамматикасы тийкарында түсиндирилиуи сол дәуірде түркий тилин үйрениўшилер ушын қолайлылық пайда еткен.

Жуўмақ. Улыўма жуўмақтастырып айтқанда, орта әсирлерде жазылған «Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-лугат ат-туркийя» мийнети Египет мәмлүк мәмлекетинде түркий тилин үйрениўшилер ушын жазылған бахалы мийнетлердің бири. Естеликтің сөзлик қурамында қарақалпақ тилинің тарийхын үйрениўде қунлы мағлыўматлар беретугын сөзлер, грамматикалық формалар сақланған. Бул сөзлер хәм грамматикалық формаларды үйрениў қарақалпақ тилинің тарийхий грамматикасы, оның раўажланыў басқышларын анықлауда жақыннан жәрдем береді.

Әдебиатлар

1. Halasv Kun. Havrive Gul. Musa Salan. Memluk kipchak dil arashtyrmalary ve Istanbuldaki el yazmalary. // Dil arashtyrmalary. – Ankara: 2013. –P. 13.
2. Telegdi S. Eine Türkische Grammatik aus. XV. Jhdt. K Cs A: Heft: – Budapest: 1937.
3. Toparli R., Çögenli M.S. ve Yanik N.H. El-kavaninül-külliiyye li-Zabtil-Luğatit-Türkiyye. – Ankara: «Türk Dil Kurumu Yayinlari», 1999.
4. Robert Ermers. Turkic Forms in Arabic structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. – Nijmegen: 1995. – P. 260.
5. Мухамедова З. Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. – Ашхабад: «Ылым», 1973. – С. 11-17.
6. Фазилов Э.И. Староузбекский язык хорезмийские памятники, XIV века. – Ташкент: 1986.
7. Дуйсенов С., Я.Кенан. Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы, жазба ескерткіші (XIII-XV ғ.). – Түркістан, 2004. 316-б.
8. Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Әл-қауанин» жазба ескерткіші: текстологиялық талдау. // ҚазУУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №3 (73). 2015. 99-103-б.
9. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. // Бас редактор Ә. Нисанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы: Бас редакциясы, 1998, 1 том. 182-б.
10. Ragip Muhammed. El-Kavanunül-Kulliiyye li-Zabtil-Luğatit-Türkiyye-national scientific and practical conference, May 3-4, 2024. – P. 1046-1050.
11. Onur Er. El-Kavaninül-külliiyye li-zabtil-Luğatit-Türkiyye' de yer alan kültürel öğelerin değeri değerlendirilmesi. // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim dergisi Sayı: – Türkiye: 4/1. 2015. –S. 294-304.
12. Mukarrem Nazli. El-Kavaninül -külliiyye li-Zabtil-luğatit-türkiyye' de fiillerin incelemesi ecki anadolu türkçesiyle kıyaslanması. Yüksek lisans tezi. – Eskişehir, 2012.
13. Recep Toparli v. d., El -kavaninül-Külliiyye li-Zabtil-Luğatit-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayinlari. – Ankara: 1999. – S. VII.
14. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. 360-б.
15. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2013.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XV аср бошида ёзилган кипчоқ-оғуз ёдгорликларидан бири – «Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-лугат ат-туркийя» асари тадқиқ қилинган. Ёдгорликнинг қўлёзма нускаси, қўлами, тадқиқ қилиниш ма-саласига алоҳида эътибор қаратилган. Ёдгорликнинг тузилиши, унинг қорақалпоқ тилига алоқаси бўйича ҳам маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется один из кипчакско-огузских памятников, написанный в начале XV века - "Аль-каванин аль-куллия ли-дабт аль-лугат ат-туркия." Особое внимание уделяется вопросу изучения рукописного экземпляра памятника. Также представлена информация о структуре памятника и его связи с каракалпакским языком.

SUMMARY. The article examines one of the Kipchak-Oghuz monuments written at the beginning of the 15th century - "Al-kavanin al-kulliya li-dabt al-lugat at-turkiya." Special attention is paid to the issue of studying the manuscript copy of the monument. Information is also presented on the structure of the monument and its connection with the Karakalpak language.